

Češka, Josef

K podstatě starověkého otrokářského řádu a k problematice života římských otroků

In: Češka, Josef. *Diferenciace otroků v Itálii v prvních dvou stoletích principátu*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959, pp. 5-11

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119061>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K PODSTATĚ STAROVĚKÉHO OTROKÁŘSKÉHO ŘÁDU A K PROBLEMATICE ŽIVOTA ŘÍMSKÝCH OTROKŮ

Bádání o tom, jaké měli ve starověku sociální postavení a životní podmínky otroci, není nové. Touto otázkou se zabývali už humanisté. Ti ovšem užívali téměř jen a jen pramenů literárních, kdežto moderní věda rozšířila svůj pramenový materiál o množství nápisů a papyrů. Pracuje se také přesnějšími metodami. Když pojednávali o otrocích humanisté, dovolávali se pro to či ono tvrzení hned pramenů z doby císařské, hned starých pramenů řeckých nebo dokonce i starozákonních. Proti tomu hledí všechny novější práce k historickému vývoji antického otroctví, sledující je od řecké doby archaické a rané doby římské až po dobu pozdního císařství, a přitom badatelé nezdědkou poukazují na to, jak se s hospodářskými změnami projevovaly i změny v životě a v postavení otroků. Většinou se také přihlíží k místním rozdílům, neboť jiné byly hospodářské a sociální podmínky např. v Egyptě a jiné v Itálii, jako se vůbec od sebe stále odlišovaly východní a západní části říše římské; ba ani v sousedních provinciích nebyvaly nikdy poměry úplně stejné.

Hlubší zájem o antické otroky a jejich život podnítil v minulém století boj proti americkému otrokářství. Tehdy také napsal své velké trojsvazkové dílo H. Wallon. Jeho *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*¹⁾ je dosud východiskem při řešení mnoha otázek, a ještě roku 1941 byl pořízen v Sovětském svazu ruský překlad tohoto díla.²⁾ Později projevovaly zájem o antické otroctví hlavně badatelé hlásící se k učení Marxovu, a tu je nutno jmenovat aspoň E. Ciccottiho a jeho dílo *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*.³⁾ Mezi nemarxisty zájem o otroctví sice neustal, ale proti minulému století přece jen ochabl. Na počátku tohoto století byla vydána kniha W. W. Bucklanda, *The Roman Law of Slavery*,⁴⁾ a roku 1928 vyšla v Londýně obsáhlá monografie R. H. Barrowa, *Slavery in the Roman Empire*, a to je v podstatě všechno, co souborného — vedle speciálních studií a jednotlivých kapitol v dílech, jednajících o hospodářském, sociálním a soukromém životě ve starověku⁵⁾ — bylo v Evropě o antických otrocích v římské říši napsáno. Teprve v době poměrně nedávné byla vědecká literatura obohacena o další základní dílo, a to o práci Američana W. L. Westermana, která se stala známou v celém vědeckém světě, protože vyšla v Paulyho—Wissowowě—Krollově *Real-Encyclopädie*.⁶⁾ Po Westermannově smrti vyšla ještě jeho kniha *The*

1) Druhé vydání vyšlo v Paříži roku 1879.

2) Ruský překlad má název *Istorija rabstva v antičnom mire*.

3) Vyšlo v Turině roku 1899.

4) Cambridge r. 1908.

5) Zde jmenuji alespoň knihu J. Marquardta *Das Privatleben der Römer*, jejíž druhé vydání připravil A. Mau; vyšlo v Lipsku roku 1886. O otrocích se v té knize jedná přehledně na str. 135—195.

6) PWRE, suppl. VI, sl. 894—1068, s. v. Sklaverei. Vyšlo ve Stuttgartě roku 1935.

*Slave Systems of Greek and Roman Antiquity.*⁷⁾ Avšak tato kniha již nepředstavuje takový přínos vědě, jak by se čekalo, jednak pro své objektivistické zaměření, jednak pro celkovou koncepci autora, který se v ní snaží úlohu otroků ve starověku co nejvíce zlehčit.

Velkou pozornost věnují otrokům při studiu antického otrokářského řádu badatelé sovětsí. Zejména ve *Vestníku dřevnej istorii* vyšlo již mnoho článků, které se zabývají řešením sporných otázek týkajících se otroků. Původní důkladnou monografii, která by objasňovala ze všech stránek antické otroctví, však doposud sovětská věda nemá; teprve nyní se tam pracuje o takovém díle.⁸⁾

Také česká literatura nemá doposud žádné studie, která by podávala celkový přehled o antickém otroctví a o životě otroků, třebaš jen v Římě. Pouze v pracích o hospodářství, právu a životě ve starém Římě a v učebnicích starověkých dějin je římským otrokům věnováno vždy několik stránek.⁹⁾ Nyní u nás sice vychází dosti článků týkajících se otroků, vyšla např. i samostatná monografie J. B u r i a n a, *Evropské rudné doly za římského císařství, jejich správa a pracovníci v nich*,¹⁰⁾ ale přehledný výklad o životě otroků v Římě má český čtenář podán jen v drobné, populárně psané studii A. V. M i š u l i n a, *Spartakus*.¹¹⁾ Avšak i v ní je otázkám, jak otroci v té době žili a pracovali, věnováno poměrně jen málo místa.

Mým cílem je podat obraz toho, jaké bylo skutečné — nikoli jen právní — postavení římských otroků, jaké byly jejich životní podmínky a na čem na všem závisely. Na tu otázku nelze odpovědět nijak jednoznačně, ale dříve, než se začneme jejímu rozboru věnovat, pokládám za nutné, zmínit se, arii jen letmo, o celkové podstatě starověkého otrokářského řádu. Ani na tuto otázku nelze odpovědět tak jednoduše, jak se může na první pohled zdát, neboť pak bychom ji jednostranným přístupem k ní buď zplošovali, nebo zatemňovali. Stačí poukázat na to, že se buržoasní historikové dávali a dávají nejednou strhnout vnější podobnosti některých společenských rysů a hovoří např. o feudalismu a někdy dokonce i o kapitalismu ve starověké společnosti. Těm vědcům totiž stačí často jen to, že ve starověku existovali vasalové a jakési lenní vztahy, aby již klasifikovali tu společnost jako feudální, a existence jakýchsi manufaktur, ve kterých pracovali převážně otroci, jim už dává podklad k tomu, aby mluvili o antickém kapitalismu. Ta věc vypadá na první pohled neškodně, ale bylo jí ve vědě již hodně zneužito. Vznikla totiž teorie cyklického vývoje společnosti, v níž se dokazuje, že se vývoj opakuje v uzavřených kruzích, přičemž na vrcholu stojí vždycky liberalismus v hospodářském životě.¹²⁾ Jde tedy o obhajobu kapitalistického systému, neboť zestátnění prů-

7) Vyšlo jako 40. svazek *Memoirs of the American Philosophical Society* ve Philadelphii roku 1955.

8) O tomto souborném díle o otrocích hovořil S. L. Utčenko na mezinárodní konferenci pořádané v dubnu 1957 ČSAV v Liblicích.

9) J. D o b i á š, Agrární otázka v starověkém Římě, str. 63—67, 90—94; B. M e n d l v *Dějínách lidstva*, II, str. 649—652; J. K r á l, Státní zřízení římské, str. 35—39; V l. G r o h, Starý Řím, str. 43—45, 236 n.; L. H e y r o v s k ý, Dějiny a systém soukromého práva římského, 7. vyd., str. 63—68 aj.; N. A. M a š k i n, Dějiny starověkého Říma, *passim*.

10) *Acta universitatis Carolinae*, 1954, I.

11) Ruský originál vyšel v druhém vydání v Moskvě roku 1950, český překlad v Praze roku 1954.

12) E. M e y e r, *Kleine Schriften*, str. 79—168; srov. M. R o s t o v t z e f f, *Ges. u. Wirt.*, II, str. 243 n.

myslu se hned přirovnává ke starým orientálním despotiím a k reformám císaře Diocletiana.^{12a)} Vychází se přitom z toho, že ve starých východních despotiích byl feudalismus, v klasickém Řecku a také v Římě na vrcholu a na sklonku republiky prý byl kapitalismus, kdežto v hellenistickém světě a zejména pak za pozdního římského císařství byl podle nich už zase feudalismus. Z něho se po tisíci letech začal znovu vyvíjet kapitalismus — tentokrát jde o kapitalismus ve vlastním slova smyslu —, a ten, nebude-li zachován, musí se podle této nevědecké teorie různými státními zásahy proti kapitalistům a soukromému podnikání nutně zvrátit zpět k feudalismu.

Všichni historikové-nemarxisté cyklický vývoj arci neuznávají a neužívají ani termínu kapitalismus pro označení doby, ve které se v antických městech velmi rozmohly řemeslnické dílny, menší i velké podniky, a mimoto peněžnictví, avšak existenci feudalismu uznávají ve starověku bez vážnějších výhrad. Způsobeno je to hlavně tím, že se v Orientě udržovalo po celý starověk jakési nevolnictví, což bylo ovšem v podstatě jenom přežívání vztahů starých rodových občin k panovníkovi, tedy forma, ze které sice později feudalismus vskutku namnoze vyrostl, ale ten se svou podstatou a zejména úrovní výrobních sil od starých orientálních výrobních vztahů velmi lišil.

Jiná zásadní chyba, kterou nezřídka v učebnicích dějepisu — a to i složených autory, kteří vystupují jako marxisté — nacházíme, je představa, jako by otrokářský řád byla společnost složená jen z otroků a otrokářů, tj. majitelů otroků. Taková společnost nikdy a nikde neexistovala, a kdyby se bývala vyskytla, nebyla by se mohla déle udržet, protože by musil počet otroků mnohokrát převyšovat počet lidí svobodných.¹³⁾ V Přední Asii, Egyptě, Indii a Číně nebylo za starých dob nikdy příliš mnoho otroků. Otroci tam byli napak poměrně jen malým zlomkem všeho obyvatelstva, a přece se v marxistické vědě právem mluví o tamějších otrokářských formacích, protože otroctví tam představovalo výrobní vztahy v té době pokrokové. Ani v hellenistickém světě, ba ani v římské říši — mluvíme-li o římské říši jako o celku — nebylo otroků nikdy více než lidí svobodných nebo polosvobodných. Jenom v některých oblastech antického světa dosáhl otrokářský řád toho stupně, jaký se dnes někdy v našich učebnicích neprávem předvádí jako starověký otrokářský řád vůbec. Vždyť i v nejvyspělejších antických centrech měla vždy význam třída drobných samostatných výrobců, drobných rolníků na venkově a malých řemeslníků v městech; ti vlastnili výrobní prostředky a živili se namnoze jen prací vlastních rukou. Zvláště hrubou chybou je to, přehlíželi se, že se majitelé otroků nikdy nevzdávali vykořisťování lidí osobně svobodných, ať už občinníků, nebo pachtýřů či sezónních námezdních dělníků. Přitom se ovšem nesmí zase zapomínat, že se otrokářské výrobní vztahy odrážely vždy v poměru starověkých zaměstnavatelů ke svobodným zaměstnancům, neboť byly tehdy všeobecnou mírou.

Marxisté se nepochybně správně dívají na otrokářský řád jako na nutný, zákonitý stupeň ve vývoji lidské společnosti, ačkoli může leckde chybět, ponevadž se společnost nevyvíjí všude rovnoměrně. Avšak otrokářská formace neměla stálou a neměnnou podobu, nýbrž i ona se vyvíjela. V jejím vývoji rozeznáváme čtyři stupně: 1. stupeň orientální, 2. stupeň řecký klasického období (zejména V. stol. př. n. l.), 3. stupeň hellenistický, tj. od výbojů Ale-

^{12a)} Srov. J. Pečírka, LF, I (LXXVI), 1953, str. 100, 102 n., 112 n.

¹³⁾ Srov. M. N. Mejman, Prepodavanje istorii v škole, 1950, č. 1, str. 39; M. J. Sjuzumov, VDI, 1958, č. 2, str. 132.

xandra Makedonského, 4. stupeň římský. Kdežto řeckým, hellenistickým a římským stupněm prošla pouze společnost ve středomořské oblasti, zejména Řecko a Itálie, je první, orientální stupeň zcela zákonitý pro všechny oblasti, které vešly do civilisace, tj. do třídní společnosti, samostatně. Objevuje se v nejstarším období i na antické půdě, a evropští dobyvatelé jej zastihli v XVI. století v první jeho fázi také u amerických Indiánů, hlavně u Aztéků v Mexiku, Mayů ve Střední Americe a Inků v Peru. Tento orientální stupeň se liší od antických stupňů, tj. řeckého, hellenistického a římského, hlavně tím, že úroveň výrobních sil ještě nepřipouštěla, aby bylo ve společnosti otroků příliš mnoho. V orientální společnosti totiž proti klasické společnosti antické přetrvávala občina celý otrokářský řád a stala se také živnou půdou, ze které později vyrostl orientální feudalismus, v lecčems arci odlišný od evropského.

Redukujeme-li náš výklad jen na Itálii, dospíváme k poznání, že tam trval otrokářský řád celé jedno tisíciletí, a už tu nás napadá otázka, proč se vůbec tak dlouho udržel společenský řád, ve kterém bylo možno zacházet s vykořisťovaným člověkem nejhrušším způsobem, takřka jako se zvířetem — a někdy ještě hůře. V nejstarších dobách lidské civilisace bylo sice zavedení otroctví hospodářským a namnoze i sociálním pokrokem, ale k tomu, aby se lidstvo dostalo z barbarství, bylo třeba, jak píše Engels, barbarských prostředků.¹⁴⁾ A přesto se pro nejstarší doby uznává — mluvíme-li konkrétně o Římu —, že měli otroci v té době životní podmínky lidštější než v době pozdější. Th. Mommsen mluví dokonce o jakémsi „nevinném“ otroctví,¹⁵⁾ a A. Schneider, jenž tento jeho názor přijímá, nazývá tu starou dobu vůbec nejlepší dobou otroků. Při jednoduchém způsobu života, při přísnosti mravů oné doby a při malém počtu otroků je nám pochopitelné, píše Schneider, jak mohl být otrok příslušníkem a přítelem svého pána; byl to pánův čeledín, tedy pánův pomocník, a také s ním společně jedl, a přitom se ve své nemajetnosti nelíbil od paní a dětí domu.¹⁶⁾

Je jisté stěžní možno brát takovou idealisaci starého otroctví bez kritiky, ale již římským autorům se vždycky zdálo postavení otroků v hlubokém dávnověku mnohem mírnější než v době, kdy Řím ovládal všechny země při Středozemním moři. V této době prý se ve velkých domech trestala důtkami dokonce i hlasitější odpověď otroka, jeho vzdorovitější pohled a utajované zareptání,¹⁷⁾ a přestupek, který si podle názoru rozumnějších Římanů zasloužil jen pokárání lehčími ranami důtek, byl často trestán velmi krutě, někdy i smrtí.¹⁸⁾ Během doby sice nastalo jakési celkové zmírnění otrockého životního údělu,¹⁹⁾ ale ještě na začátku V. stol. n. l., tedy v době, o jejíž příslušnosti k otrokářskému řádu se někdy i v marxistické literatuře vážně pochy-

¹⁴⁾ B. Engels, *Anti-Dühring*, str. 154.

¹⁵⁾ Th. Mommsen, *Röm. Gesch.*, 5II, str. 76: „Wir haben es hier nicht zu thun mit der alten gewissermaßen unschuldigen Feldsklaverei, wonach der Bauer entweder zugleich mit seinem Knechte ackert oder auch...“

¹⁶⁾ A. Schneider, *Zur Gesch. d. Sklaverei*, str. 13.

¹⁷⁾ Seneca, *Dial. V de ira* III 24, 1 *Quid est quare ego servi mei clarius responsum et contumaciorem voltum et non pervenientem usque ad me murmuracionem flagellis et compedibus expiunt?*

¹⁸⁾ Seneca, *Dial. V de ira* III 32, 1 n. *Magnam rem sine dubio fecerimus, si servolum infelicem in ergastulum miserimus. Quid properamus verberare statim, crura protinus frangere? ... ad ferrum venimus, ad capitalia supplicia, et vinculis, carcere, fame vindicamus rem castigandam flagris levioribus.*

¹⁹⁾ O tom viz na str. 103 n.

buje,²⁰⁾ pozastavuje se Augustinus nad hodnocením samých lidí, neboť kůň prý přijde obyčejně dražší než otrok.²¹⁾ A jiný křesťanský autor, Salvianus, psal asi v polovině V. století o tom, že páni trestají své otroky přísně za každý přestupek, a to nikoli vždy spravedlivě, neboť otroci vlastně kradou z hladu, prchají a lžou ze strachu.²²⁾ V čem tedy tkvěla slabost otroků jako společenské třídy a v čem byla síla otrokářského Říma?

Antičtí otroci sice bojovali proti svým vykořisťovatelům, ale jejich vzpoury postrádaly, stejně jako jejich pasivní resistance, namnoze konstruktivnosti. Otroci zůstávali jako společenská třída neprogresivní, neboť se jen bránili mimoekonomickému nátlaku a v podstatě svým bojem pouze oslabovali otrokářské výrobní vztahy, ale nenahrazovali je ničím progresivnějším. V římské říši se arci vyvinul kolonát, což byl podle běžného hodnocení hlavní prvek feudalismu v lůně otrokářské společnosti, ale ještě v diskusi o přechodu otrokářského řádu k feudalismu, která byla vedena ve *Vestniku drevnej istorii* v letech 1953—1955, se objevily hlasy, které kolonát jakožto pokrokové výrobní vztahy uznávají jen s výhradou.²³⁾ Proto bylo již z hlediska ekonomického přímo životním zájmem otrokářského Říma, aby zajišťoval majetným vrstvám nejen to, že mohou otroky vlastnit a vykořisťovat, nýbrž i to, že je mohou držet na uzdě. A Římané to činili tak prozíravě, že to u cizinců, u nichž také existoval otrokářský řád, vzbuzovalo až podiv.^{23a)}

Řešit tyto otázky po všech stránkách není mým cílem. Mnohé z toho bylo již objasněno, hlavně pokud jde o vzpoury otroků. Velmi mnoho je vysvětleno z hlediska ekonomického tím, že v antice zůstávala na nízkém stupni úroveň výrobních sil. Ale méně se již badatelé zabývají otázkou, jaký byl poměr rozličných vrstev římské společnosti ke všem změnám v hospodářské a sociální struktuře, ke kterým došlo zvláště za principátu;²⁴⁾ zcela stranou ponechávají např. to, měla-li forma vykořisťování otrocké pracovní síly stejný význam pro latifundia i pro drobné a střední hospodářské celky.²⁵⁾ A tu mne zaujala otázka, zda se nějak lišily životní a pracovní podmínky otroků podle toho, jak zámožný byl jejich pán. Řešením této otázky se — pokud vím — nezabýval v odborné literatuře nikdo. Badatelé se jí obvykle nanejvýš jen dotknou, a přitom se vyslovují o té věci nestejně. J. Carcopino např. míní, že se od doby Iuvernalovy žilo lépe otrokům bohatého člověka než chudým občanům,²⁶⁾ kdežto jiní badatelé zdůrazňují těsný vztah a lidský poměr, který měli ke svým otrokům málo zámožní Římané.²⁷⁾ Někteří badatelé přímo říkají, že byly životní podmínky otroků v malých římských domech lepší než v domech a podnicích velkých.²⁸⁾ Avšak právě ve velkých římských domech ne-

²⁰⁾ J. M. Štajermanová vyalovila ve VDI, 1953, č. 2, str. 77, názor, že může být období dominátu zahrnuto spíše do feudalismu než do otrokářského řádu. — O celé diskusi, která proběhla v letech 1953—1955 na stránkách VDI o přechodu otrokářského řádu k feudalismu, jsem referoval ve SPFFBU, C 3, str. 160—164.

²¹⁾ Augustin, de civ. dei XI 16.

²²⁾ Salvian, de guber. dei IV 11—15.

²³⁾ Srov. zejména A. R. Korsunskij, VDI, 1954, č. 2, str. 47—69.

^{23a)} Ioseph. Flav. Bell. Iud. III 70.

²⁴⁾ Srov. J. M. Štajerman, VDI, 1950, č. 3, str. 71.

²⁵⁾ Srov. J. M. Štajerman, VDI, 1951, č. 2, str. 85. — Z tohoto hlediska řeší tato autorka některé otázky ve své knize *Krizis rabovladelčeskogo stroja*.

²⁶⁾ J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome*, str. 85.

²⁷⁾ Např. W. L. Westermann, *PWRE*, suppl. VI, s. v. *Sklaverei*, sl. 965.

²⁸⁾ Např. R. H. Barrow, *Slavery*, str. 125.

byly pracovní a životní podmínky otroků jednotné, neboť zde závisela diferenciace otroků těsně na jejich kvalifikaci a spolehlivosti, a tato diferenciace byla tím rozvětvenější, čím více bylo ve společnosti otroků.

Antický otrokářský řád dosáhl svého vrcholu kolem přelomu našeho letopočtu, a v prvních dvou stoletích principátu můžeme také mluvit o jakési dočasné jeho stabilisaci. Již tehdy sice můžeme pozorovat v hospodářských změnách znaky blížící se krize, ale ta se jasně projevila teprve v posledních desetiletích II. stol. n. l.²⁹⁾ Omezují proto své thema časově na první dvě staletí principátu a místně jen na Itálii, neboť území celé římské říše bylo příliš rozsáhlé a hospodářsky i společensky různorodé. K tomuto omezení mne přivedlo především to, že dospěl otrokářský řád svého vrcholu právě v Itálii, a že je tu také možno nejlépe konfrontovat bohatý materiál epigrafický s prameny literárními.

Ve své práci se zabývám některými otázkami, které byly již nejednou řešeny, ale na které se různě odpovídalo a které nebyly přes svou důležitost v historické vědě většinou náležitě oceňovány. Velmi škodlivé je zejména objektivistické stanovisko některých předních buržoasních historiků, kteří se opírají o to, že se v antických pramenech mluví o otrocích poměrně jen málo. Marxistická věda proti tomu jasně dokázala, že je studium otázek o otrokářských výrobních vztazích a o životě otroků základem pro studium antiky vůbec, avšak nelze ztírat, že se také v marxistické literatuře až do nedávna mnohé jevy leckdy příliš generalisovaly a některé otázky nesprávně zjednodušovaly. Ve skutečnosti je problematika tohoto okruhu otázek se týkající velmi složitá a vyžaduje kritického přístupu. Musíme interpretovat každou zmínku v pramenech, snažit se jí náležitě využít, ale zároveň musíme vždycky opatrně uvážít, pokud jí můžeme užít jako cenného historického pramene. Předsevzal jsem si držet se důsledně této zásady, ale jestliže je přesto některý z mých výkladů sporný a někdy snad upřílišený a jestliže mají přesto některé z závěry silně hypotetický ráz, mohu na vysvětlení toho říci jenom tolik, že se — nechceme-li pracovat pozitivisticky — musíme tam, kde nemáme plné jistoty, uchýlovat aspoň k pravděpodobnosti.

Ačkoli chci touto svou monografií přispět k řešení problému diferenciace římských otroků, zabývám se i mnoha otázkami, které se celého thematicu týkají někdy jen nepřímo. Tak nelze nepřihlédnout k celkovým hospodářským poměrům v římské říši, a především v Itálii, a nelze také opominout otázku, jaký byl tehdy počet otroků. Velmi důležitý je také rozbor toho, jak byli v té době otroci drazí. Mé thema mne také vedlo k řešení otázky, co vlastně máme pokládat ze velký, střední a malý zemědělský celek a co za velkou, střední a malou dílnu. Konečně pojednávám o organizaci práce ve velkých otrokářských podnicích a o pracovních a životních podmínkách otroků patřících Římanům bohatým i chudým. Ve své studii se totiž nezabývám pouze otázkou, jak se lišilo postavení otroků podle jejich zařazení v zaměstnání a podle jejich původu, spolehlivosti a kvalifikace, nýbrž také podle toho, jakého měli pána. Proto věnuji, jak už jsem výše naznačil, velkou pozornost právě otázce, jaké měli životní a pracovní podmínky otroci bohatých pánů, a jak zacházeli se svými otroky páni málo zámožní. Přitom si všímám také některých dílčích problémů, takže je v leccěms má práce širší, než udává její nadpis, a snad

²⁹⁾ P. O l i v a, Sborník historický, III, str. 34—63.

i jejich řešení může být jakýmsi přínosem, pokud se ovšem nebudou někdy zdát některé mé závěry příliš směle a dalekosáhlé; ale k tomu často přímo nutí nedostatek pramenů a obtíže heuristické.